

Yıl : 1955

M. ZEKİ ORAL
KİTAPLIĞI

Cilt : IV, Sayı : III-IV

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ KİTAPLIĞI
Ayniyat No.:
Yer No. 5840/4

III - IV

1955

Bu eser
MEHMET ZEKİ ORAL'ın
A. Ü. İlahiyat Fakültesine
armaganıdır

KÜLTÜR MATBAASI - ANKARA

1957

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

+ Prof. Dr. HAMİDULLAH	: Hz. Paygamber Zamanında Hadisin Tedvini Çev. Nafiz Danışman	1
ROBSON, James	: Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivayeti Çev. Talât Koçyiğit	8
Prof. H. K. Sherwanı	: Gazzâlî'ye Göre Nazarî ve Tatbikî Siyaset Çev. H. G. Yurdaydın	21
Prof. YETKİN, Suut Kemal	: Beylikler Devri Mimârî'sinin Klâsik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı	39
Doç. Dr. ÇAĞATAY, Neş'et	: Samiler-araplar ve Güney arabistan Devletleri	44
Hayri, Settar	: İslâm Mimârîsi... Çev. Nermin Sinenmoğlu	68
+ Prof. HAMİDULLAH	: Roma Kanunu ile İslâm Kanunu Arasındaki Münasebetler... Çev. Nafiz Danışman	75
ÖNDER, Mehmet	: Mevlânâ'nın Giyim Şekli ve Elbiseleri	79
Prof. Dr. ÜÇOK, Coşkun	: Bir Tenkide Verilen Zoraki Bir Cevap Hakkında	84
Prof. ÜLKEN, Hilmi Ziya	: Gazzâlî ve Felsefe	98
BİBLİYOGRAFYA	:	
Prof. TANCÎ, Muhammed	: Kitab'ul-ibane an mezhebi ehl'i-adl.	122

GAZZÂLÎ'YE GÖRE NAZARÎ VE TATBİKÎ SİYASET (*)

Yazan: Prof. H. K. SHERWANI

Çeviren: H. G. YURDAYDIN

Büyük şair Firdevsi'nin, Kuzey İran'ın *Tus* bölgesinde verimli manasına gelen Şadâb isimli bir köyde doğduğu söylenir; burada, *Şehname* müellifinin orada doğup doğmadığını münakaşa edecek değiliz. Fakat Firdevsi'yi yetiştiren bu bölgenin, nispeten kısa bir zaman içinde bir çok fikir devlerini yetiştirmiş olması bakımından, İran'ın en verimli bölgelerinden biri olduğunda şüphe yoktur. *Tus* kasabası sekizinci İmam Ali er-Rıdâ ve Abbâsî halifesi meşhur Harunu'r-Reşit'in gömülü bulunduğu Meşhed'e pek yakın bir yerde bugün bir harabeler yığını halindedir, fakat adı ve bölgenin yetiştirdiği bilginlerin eseri ebediyen yaşayacaktır. Orada yetişmiş meşhur kişilerin bir listesini vermek bizi, maksadımızdan uzaklaştırır, ancak şu kadarını söylemek yeter ki böyle bir liste Firdevsi'den başka siyaset nazariyatçısı ve devlet adamı Nizamu'l-mülk, matematikçi ve ahlâkî eserler yazarı Nasıru'd-din, kanunşinas Ebu Ca'fer ve nihayet baba ve oğul iki Gazzâlî gibi isimleri ihtiva edecektir.

Gazzâlî'nin Hayatı

İmam ül-Celil, Hüccet ul-İslâm ve Zeynud-din (1) gibi ünvanlarla adlandırılan Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Tus* yakınında *Gazzala*'da 450/1058 tarihinde Firdevsi'nin doğumundan yüz yıldan fazla bir zaman, ve büyük Nizamu'l-Mülk (2) ün doğumundan ise kırk beş yıl sonra doğmuş ve elli beş kameri seneyi dolduran kısa hayatında ilmi düşünüş üzerinde dünya tarihinde pek az insana kısmet olan bir tesir bırakmıştır. Başlangıçta *Tus'ta*, daha sonra *Cürcan'a* gitmek suretiyle, ve nihayet Nizamu'l-mülk tarafından kurulmuş büyük medreselerden birine riyaset etmek üzere son zamanlarda *Hicaz'dan* geri çağırılmış olan belki de zamanın en büyük bilgini İmamul-Haremeyn Ebu'l-Me'ali Muhammed ül-Cüveynî'nin önünde diz çökmek üzere *Nişapur'a* göç ederek esaslı bir öğrenim yapmıştı. İmam'ın ilk önce talebesi sonra da, onun 478/1091 de ölümüne kadar yardımcısı olmuştu. Sonra çocuk denecek bir yaşta olmasına rağmen, kendisinin fikri müşaviri ve baş *kanonisti* olarak Nizamu'l-Mülk'ün sarayına çağırılmış, buradan, 484/1091 de *Bağdat'taki* büyük müesseseye, Başkan

(x) Bu yazı ISLAMIC CULTURE mecmuasında (vol. IX, No. 3, Jul. 1935, Hyderabad. Decan) çıkmış olan Osmanîye Üniversitesi Profesörlerinden Haroon Khan Sherwani'nin *El-Gazali on the Theory and Practice of Politics* adlı makalesinin tercemesidir. Prof Şirvani, İslâm siyasi tefekkürü ile ilgili makalelerini daha sonra bir kitap halinde neşretmiştir. *Studies in Muslim Political thought and Administration*, Lahore 1942; 2. bası 1945.

(1) Büyük Reis, İslâmın delili, İmanın süsü.

(2) Firdevsi yaklaşık olarak 329/490, Nizamu'l-Mülk, 408/1017 de doğmuştur. H. 329 yılının Milâdî 490 değil, 940 olması lâzımdır (Mütercim).

tain edildiği zaman ayrılmıştı. *Bağdat*'ta Gazzâlî'nin büyük fakihler ve zamanı bilginlerinden ibaret üç yüz, hatta bazı zamanlar beş yüz kişilik dinleyiciler huzurunda, ikna edici konferanslar verildiği nakledilir.

Gazzâlî *Bağdat*'ta daha fazla kalmadı. Melikşah'ın ölümü (3), hamisi Nizamî-Mülk'ün katli ile birleşti, bütün bu şeyler, onun psikolojisi üzerinde büyük ölçüde tesir etti. Önce *Suriye*'ye, daha sonra da *Mısır*, *Mekke* ve *Medine*'ye gitmek üzere *Bağdat*'tan ayrıldı; on iki yıla yakın bir zaman oralarda dolaştı. Bu müddet zarfında siyaset alanında ciddi değişmeler olmuştu. Melikşah'a en küçük oğlu Mahmud halef olmuş, onun yerine de en büyük kardeşi Berkıyaruk geçmişti. *Horasan* valisi Sancar (4), Nizamü'l-mülk'ün oğlu Fahre'l-mülk'ü kendisine vezir tayin etmiş, ve babasının ananelerine sadakatle Gazzâlî'yi Nişapur'daki *Akademî*'nin başkanı (kurulduğundan beri üçüncü) yaparak 400/1105 tarihinde memleketine geri çağırılmıştı. Fakat faal bir şehir hayatının gürültüleri dolayısıyla, Gazzâlî burada daha fazla kalmıyarak *Tus*'a dönmüş, orada bir *Hangâh* ile özel bir okul kurmuştu.¹⁴ Cemaziyulahir 505/19 Aralık 1111 (5) de ölmüştür.

Siyasî Zemin

Bu devrin, *Batı Asya* tarihinde bir dönüm noktası olduğu, daha önce de (6) söylenmişti. Gerçi Peygamber'in halefi, hâlâ *Bağdat* tahtını işgal etmekte idi, fakat bu taht, Harun ve Memun günlerinin ihtişamından mahrumdu ve es-Seffâh'ın haleflerinin hakkı olması icap eden kudret, kelimenin tam manasıyla daraltılmıştı. Gazzâlî'nin yaşadığı devirde Abdu'l-lah Ebu Cafer Kâim bi-Emri'l-lah (422/1031-467/1075), Abdu'l-lah Ebu'l Kasım el Muktedir bi-Emrillah (467/1075-487/1094) Ahmet Ebu'l-Abbas el-Mustazhir bi'l-lah (487/1094-512/1118) hüküm sürmüşlerdir. Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi, Sel-çuklu kudretinin yükselişinden beri, bu halifeler, Selçuklu sultanlarının elinde birer kukladan farksızdılar ve ellerinde bulunan bütün dünyevî otoriteden vazgeçmiye zorlanıyorlardı. Gazzâlî'nin yaşadığı sırada, *İran* ve civarı doğrudan doğruya Selçuklular tarafından idare ediliyordu. Gazzâlî, Ebu Talib Tuğrul Beg (429/1047-455/1063)'in hükümdarlığı sırasında doğmuş, Adadu'd-din Ebu Şuca Alp Aslan (455/1063-465/1072), Celalu'd-din Ebu'l-Feth Melik Şah (465/1072-485/1092), Nasıru'd-din Mahmûd (485/1092-487/1094) ve Ruknu'd-din Ebu'l Muzaffer Berkıyaruk (487/1094-498/1104) zamanlarında yaşamış, Giyasu'd-din Ebu Şuca Muhammed (498/1104-511/1117) in hükümdarlığı sırasında ölmüştür. Tetkik ve tettebbu günlerini, Melik Şahın ölümünden sonra Selçuklu tahtı iddiacıları arasında olan ve Nizamü'l-Mülk'ün oğulları Fahru'l-Mülk ve Müveyyidu'l-Mülk tarafından tahrik edilen iç harpler işgal ediyordu. Yıllarca devam eden ve nihai tavsaması Gazzâlî'nin ölümünden biraz

(3) 485/1092.

(4) Daha sonra Selçuklu Sultanı.

(5) Bak. Subkî, *Tabakatu Şaîyyeti'*, *Kübra*. C. IV. s. 101 vd., burada Gazzâlî'nin eserleri, hem tavsif edilmiş, hem de tam bir tenkidden geçirilmiştir. Burada verilmiş olan sünen rivayetlerinin listesi, itimada şayan kabul edilmemektedir. Aynı zamanda bak. Gazzâlî'nin mektupları, *Mekâtî. bat-ı İmam Gazzâlî*, (Seyyid Ahmed Han tarafından neşredilmiştir. Akbarabad (Agra) H. 1310). Burada biz, bu büyük bilginin hayatının son yıllarındaki iç âlemine ve Sultan veya vezire yazarken bile cesaretle ileri sürdüğü fikirlere muttali olabiliriz. Çoğu Farsca olan muhaberatını okumak, insana büyük bir haz verir.

(6) Sherwani, *Political Thought of Nizamü'l-Mülk Tusî*, Hyderabad, 1934, s. I vd.

sonra olan bu iç harp, Selçuklu hakimiyetinde bulunan ülkelerde bir nevi siyasi felçle neticelenmişti. Hakikatte bu, Sultanın nüfuzunun ancak Selçuklu İmparatorluğunun merkezi bir parçasında hissedildiği Berkiyaruk zamanına kadar devam etmiştir.

Selçuklular'ın Siyaset Mekanizması

Burada kısaca Selçuklular zamanında Nizamü'l-Mülk tarafından mükemmelleştirilmiş olan idarî teşkilattan bahsetmek faydalı olacaktır. Bu sırada beş büyük hükümet makamı vardı. Birinci makama *Vezir*, ikinciye *Mütevfi*, üçüncüye *Tuğraî*, dördüncüye *Müşrif* ve beşinciye *Aridü'l-Ceyş* (*Ordu Müfettişi*) tarafından riyaset ediliyordu. (Açıkça görüyoruz ki, bu makamların, Abbasiler zamanına ait ayrı isimleri vardır, meselâ, *Mütevfi* makamı *Divanu-z-zimam'a Tuğraî Divanu'r-resail ve'l-inşa'ya* ve *Aridü'l-Ceyş*, *Divanu'l-Ceyş ve's-Şakiriyye*'ye tekabül etmektedir. Karşl. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients*, I, 198 vd. *Divanu'l-Müşrif*, *Divanu'l-Mustevfi* gibi *Maliye Nezaretinin* bir parçası olarak görünmektedir.) Bu isimler, bu makamların vazifeleri hakkında müphem bir fikir vermektedirler. *Tuğraî* kelimesi, *Tuğra'yî* yahut Sultan'ın emirleri üzerindeki Türkçe mührü tatbik eden bir şahsı ifade etmektedir, fakat onun makamı imparatorluğun hakiki bir kançılıryası vaziyetinde idi... ve *Tuğraî*, Sultan ava çıktığı zaman, vezirin yerini alırdı... basit bir kâtip yahut memur olarak hizmete giren ve daha küçük makamlarda çalışan bir kimse, *Aridü'l-Ceyş* tayin edilir, *Müşrif vekilliğine*, ve *Müşrifliğe* terfi eder, nihayet yavaş yavaş *Büyük Vezirlik* makamına yükselirdi (7).

Gazzâlî'nin Siyaset Hakkındaki Eserleri

Gazzâlî'nin siyasi yazılarında devrin siyasi hadiselerinin izleri bulunduğu cihetle, o zamanki siyasi havayı belirtmekte fayda vardır. Onun *Munkiz mine'd-delâl* (8) i, dünya çapında bir imparatorluğu, küçük bir batı-merkezî Asya devleti haline getiren siyasi karışıklık ve inkılâplardan bahseder. Aynı zamanda kendi içinde vukua gelen ve büyük eseri *İhya-u'l-Ulum* (9) da kemal derecesini bulan psikolojik inkılâpların hakiki bir izahı mahiyetindedir. *Tibru'l-Mesbuk* (10) hamisi Sultan Melikşah'ın oğlu Giyasu'd-din adına yazılmış örnek bir hükümdarın nasıl olması lâzım geldiğini gösteren siyasi - ahlâki bir el kitabıdır. Aynı vaziyette, *Sırru'l-Alemeyn* giriş bakımından diğer eserle ilgili olmasına rağmen bunun hükümdarların icraatını kolaylaştıracak mükemmel bir eser haline gelebilmesi için mümkün olan her şey yapılmıştır. İçinde pek çok mahalli renk olmasından, kırallara değil de «Kıral» ve «Hükümdar» a hitap etmesinden biz haklı olarak, her hangi bir başkasından daha fazla ana yurdunun hükümdarının irşad edilmesini kastedtiğini anlamaktayız. Çalışmalarının önemli bir kısmını teşkil eden bu eserlerden

(7) *Histoire des Seljucides de l'Irak, par el-Bondari, d'après İmad ed-din el-katib el-İsfehâni, Houstma* neşri, önsöz, s. VIII vd. Aynı zamanda aynı eserin Arapça metni, *Tevarih-i Âli Selçuk*, Leyden 1889, s. 1000.

(8) İ'lâmîye matbaası, Kahire, H. 1303.

(9) Meymenîye matbaası, 4 cilt. Kahire, H. 1306.

(10) El-Hamzavi neşri, Kestaliye matbaası, H. 1227.

(11) Sırr., s. 2.

başka, onun siyasi düşünceleri, muhtelif kollar halinde ilimlerin bölümünü ve onların izahını ihtiva eden *Fatihatu'l-Ulum* (12), *İhya'nın* tam bir hülâsası olan *Kimya-i Saadet* (13), hükümdarlık prestijinin esası hakkında *İktisad fi'l-İtikad* (14) ve insan hayatının burada tekrar edilmesi uzun sürecek olan siyasi safhalarına temas eden *Kitabü'l-Veciz* (15) gibi diğer eserlerinin bir çoğuna serpiştirilmiştir (16).

Çağdaş Avrupa Siyasi Düşüncesi

Gazzâlî'nin siyasi anlayışının hakiki bir izahını yapabilmek için ilk önce, çağdaş batı siyasi tefekkürünün bir hülâsasını vermek faydalı olacaktır. Hıristiyan âleminin takriben XI. asrın sonu ve XII. asrın başına kadar devam eden bu devrinin karakteri, zamanımız syaset bilginlerinin en büyüklerinden biri tarafından «*esaslı bir siyasetsizlik*» (17) şeklinde vasıflandırılmıştır. Bu sırada Avrupalı halkın ilgilendiği yegâne mesele, Papa ve İmparatorlar arasındaki iç anlaşmazlıktan ibarettir. *Hastings savaşı* tam o sıralarda olmuş, Capetian sülâlesi Fransada henüz yerleşmiş, ve daha sonra İmparatorluk şerefine intikamını almaya çalışacak olan II. Frederick henüz doğmamıştı. Hakikatte Avrupa semasını aydınlatan yegâne ışık *Müslüman İspanya'dan* parlıyordu. Siyasi tefekkür, hür *Hellas* ve onun tercüme ve adaptasyonundan fazla olarak pek az şey yapan Roma'nın çöküşüyle sönmüştü. Ve bu durum, her ikisi de çağdaş bir şarklıya küçük görünen münakaşalarla meşgul ve çocukca bir temayülle kilise ve devlet arasındaki anlaşmazlığı tervic eden St. Thomas Aquinas (18) ve Dante Alighieri (19) nin meydana getirdikleri kısır siyasi felsefeden yüz yıldan fazla bir zaman önce vukubuluyordu (20)

Tecribe'ye Karşı İdrak

Gazzâlî'ye gelince, onun felsefi noktai nazarının mihverini, şahsî beşerî tecrübe ile zihni idrak kaidesini ve ruhi azametle saf materyalizmi değiştirmesinde buluruz. Gazzâlî, yarı Hellenistik tefekkür temayülü akımının aleyhindeydi; şüpheli mizacı ile başka bir yol takip ediyor, fakat aynı zamanda devrinin kabul edilmiş doktrinlerine de tamamiyle sırtını çevirmiyordu (21). Böylece Gazzâlî,

(12) Hüseyiniye matbaası, Kahire, H. 1322.

(13) Tarafından kullanılan H. 1314 Bombay neşridir. H. A. Homes tarafından yapılan ve N. Y. da basılan tercümede, eserin adı yanlış olarak «*The Alchemy of Happiness*» şeklinde çevrilmiştir.

(14) Edebiye matbaası, Kahire.

(15) Kahire, H. 1317.

(16) Bu yazıda Siyaset'e ve eserlerinde zaman zaman tekrar edilmiş meşhur doktrinlerine daha fazla yer vermek suretiyle kendimizi hudutlandırdık. Gazzâlî'nin eserleri, türlü boyalarda yaklaşık olarak 70 kitap hesap edilmiştir. Bak. *Mekâtibat, Hükümdar'a Mektuplar*, s. 7.

(17) Bryce, Pollock'tan naklen, *History of the Science of Politics*.

(18) Dunning, *Political theories, Ancient and Medieval*, fasıl VIII.

(19) Aynı eser, fasıl IX.

(20) Böylece Dante bir taraftan Mukaâdes Roma İmparatorluğu'nun kadîr-i mutlak olduğunu ispat etmeye çalışırken, diğer taraftan eski Roma, nasıl bütün insanlığı temsil eden İsa hakkında hüküm vermekte selâhiyetli ise Roma'nın halefi, İmparatorluğun da, Papa'nın tavassutu olmaksızın doğrudan doğruya Tanrı ile temasa geçebileceği meselesini münakaşa eder. Bak. Pollock, Aynı eser, fasıl II.

(21) Bak. *Munkiz*, s. 4. «Teharrake batini ilâ talebi hakikatü el-fıtrati'l-İlahiyye ve hakikatü'l-âkadidi'l-ârideti bi-taklidi'l-valideyni ve'l-ustadine.»

milyonlarca müslüman tarafından bir *müceddit*, *canlandırıcı*, ve *İmam* yahut *reis* olarak kabul edilmektedir; zira devrinin pagan temayülü ile mücadele etmiş ve rasyonel müslüman rönesansının mübeşşiri olmuştur. «Felsefi ve teolojik önem bakımından Augustine'e eşit olan İbn Rüşd ve diğerleri, onun yanında basit derleyiciler ve ekolcüler olarak kalırlar.» (22). Gazzâlî, daha yirmi yaşında iken hayat ve ölüm meseleleri üzerinde düşün-miye, daha sonraları da hislerinden hat-ta zihni melekelerinden şüpheye ve nihayet hakikatin kıstası olarak zihni idraki reddetmiye başlamıştı. Böylece Gazzâlî kendisi için en uygun kıstasın, yani şah-si tecrübenin, daha önce gelenlerin tecrübesinin ve değerli kabul edebildiği kim-selerin izinden yürüdü. Ahlâkı, hayat ve etrafını çeviren şeyler hakkındaki görü-şü, imanını kuvvetlendirmiş olan peygamberler, evliyallah ve ulemanın yazı ve sözleriyle beslenmiye başladı. Hayat ve ölüm meselesi üzerinde daha derin bir şe-kilde düşünerek dünyevî hayatın boşluğunu ve ölümden sonraki ebediyeti açık bir şekilde kabul etti (23). Böyle bir kafa için tabii olduğu kadar, zamanının bü-tün büyük yazarları gibi o da, Tarih öğrenimine, peygamberin hadislerine büyük bir önem vermiştir. Bu cümleden olarak müslüman milletlerin tarihine, İran'da ve Yunanistan'da hususiyile İskender Devri Yunanistan'ında ceryan eden olayla-ra verdiği önemi zikredebiliriz. Üzerinde durduğumuz nazari ve tatbiki siyasete gelince Gazzâlî'nin, *Siyaset*'in insan hayatı için olan lüzumu hususunda sarîh fikirleri vardır. Ona göre siyaset, insanı iyi yola sevkeden bir ilim olan Ahlâk'-ın yakın arkadaşıdır. Fakat gene Gazzâlî'nin mükemmel bir şekilde açıkladığına göre, bu dünyada insan hayatı için vaz'edilen harekât kaidesi ne olursa olsun bu, çok kısa bir zaman için lüzumludur ve insanın daha sonraki hayata kendisini ha-zırlayabilmesi için, hayatın irşadı ve tamamlanması manasında kabul edilmelidir. Burada şu noktayı hatırdâ tutmap icap eder ki Gazzâlî, insan ırkını daya iyi bir va-ziyete sevkedecek olan harekât'ın mes'ut manası hakkında mükemmel fikirler ileri sürer. Bir insan'ın ne bu dünyayı terketmesi, ne de kendini tamamiyle dünyevî arzularına bırakması icap ettiğini, ileri süren İslâm peygamberinin inancına işaret eder; fakat kendisi bunun yerine bu dünyanın her şeyinin hakiki manasını ve bu-na göre tanzim edilmiş bir yolda hareket edilmesi icap edeceğini ortaya ko-yar (24).

Dünyevî ve Uhrevî

Gazzâlî'nin yalnız maneviyatla meşgul olduğu ve dünyevî işlerle hiç uğraş-madığı yolundaki kanaati hatırdâ tutmak icap eder. Filhakika Gazzâlî Tanrı bu dünyayı bir «çalışma ve iş yeri» olarak meydana getirdi der ve çalışan bir insa-nı görerek ona aşağıdaki sözleri söyleyen İslâm peygamberinden nakiller ya-par. Eğer bir insan dilenmekten kurtulmak, yahut yaşlı ebeveynine ve genç ço-cuklarına yardım etmek için çalışıyorsa Allah'ı memnun edecek işler yapmış sa-yılır, yok eğer başkalarının servetleri ile rekabet etmek, yahut bundan gurur duymak için çalışıyorsa ancak şeytanı memnun edebilecektir (25). Aynı zaman-da Peygamberin, arkadaşlarını, ticaret yapmak üzere ikaz ettiğini anlatır. Zira,

(22) D. B. Mackdonald. *Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional History*, Scrib-ner, N. Y., 1903, fasıl, 4.

(23) Bu zihni inkılablar, *Munkiz*'de büyük bir sadakatla ifade edilmiştir.

(24) *İhyâ*, II, v. v.

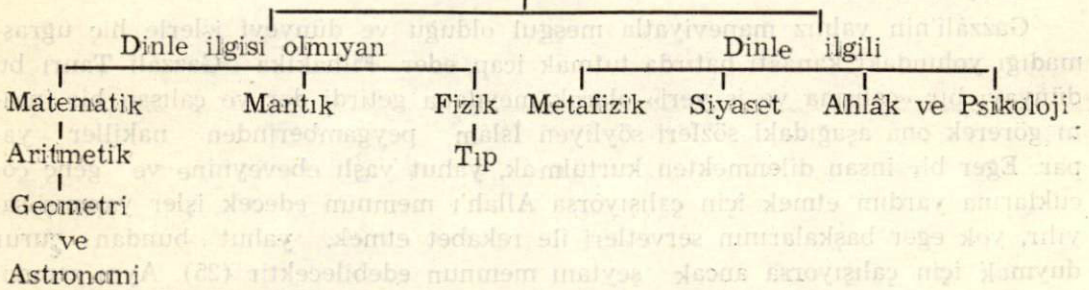
(25) *Aynı eser*, II, 1. i, Ebu Davud ve Ahmed tarafından zikredilmiş olan bir rivayeti nakle-diyor.

onun, rızıkımızın, her on parçasının dokuzu olduğu söylenir (26). Doğru söyleyen bir tüccarı, bir târik-i dünyaya tercih eden İmam İbrahim Nehefi'den ve arkadaşlarına, dualarından önce yemeklerini hazırlamalarını söyleyen İmam Süleyman Durrani'den nakiller yaparak sözlerine devam eder (27). Gazzâlî'nin izah ettiği diğer şayanı dikkat bir cümle de, bir meslek sahibi olan her erkek ve kadının kendilerini mümkün yanlışlıklardan korumak için bu meslek hakkında bilgi edinmelerinin esaslı bir vazifeleri olduğu manasını taşıyan aşağıdaki hadistir (28). *Talebu'l-ilmî farızetun alâ müslimin ve müslimetun*. İnsan nazarı itibara almak mecburiyetindedir ki bu dünya, geçici bir görünüşten ibarettir. İlk yuva, ana rahmi, son yuva da mezar çukurudur, bu sebeple, cemiyetin hangi kademesinde olursa olsun, insanın saf ve temiz bir hayat sürmesi icap eder (29). Gazzâlî'ye göre «dünyevîlik» kelimesinin iki ayrı manası vardır: Bu, bir manada, onu istiyen bir şahsın, lüks ve bolluk içinde yaşaması ve imkânlarını hakikaten istediğinden çok daha fazlaya çıkarma itiyadında olmasıdır; diğer manada ise maişetini temin edebilecek durumda ise, bundan bir itminan duymaktır. Bu iki anlayış hakikaten birbirinden farklıdır ve Gazzâlî'ye göre birincisi dinin dahi inkârıdır, halbuki ikincisi onun tamamlayıcısıdır. Esaslı bir dünyevî teşkilât ve çalışma olmaksızın, bir insanın, uhrevî saadeti için çalışmayacağı tabiidir, zira eğer bir memlekette kanun ve nizam yokluğu yüzünden siyasi bir karışıklık varsa, orada, O'nun istediği şekilde Tanrıya da hizmet edilebilecek zihni bir sükûn olmayacağı aşikârdır (30).

İlimlerin Bölünmesi

Şimdi Gazzâlî'nin siyasi nazariyesinin ve siyasi bünye içinde halk teşkilatlanmasının tafsilâtlı bir izahına geliyoruz. Gazzâlî bunu en saf şekli ile izah etmek ve siyasi anlayışını tam mânası ile belirtmek için bütün kaynaklardan faydalanmayı ihmal etmemiştir. Siyasi görüşleri muhtelif yazılarında serpiştirilmiş olup (yukarıda gördüğümüz gibi) bundan fazla olarak insan hayatının bu kısmına vermiş olduğu önemi göstermek üzere bu konuya müstakil eserler de hasretmiştir. Aşağıda görüleceği gibi ilimlerin genel bölümünde siyaset ilmine esaslı bir yer verir: (31)

İ L İ M L E R

(26) Aynı yer.

(27) Aynı yer.

(28) Aynı eser, II. 1. ij.

(29) *Tibr.*, s. 26.

(30) *El-İktisad fi'l-İtikad*, s. 105.

(31) *Munkiz*, s. 13. Aynı zamanda bak. *Fatihatu'l-ulûm*, Kahire, H. 1322, fasıl, IV ve V., burada, hukuk ve siyaset'in yeri, insanı cemiyetin bir ferdi olarak inceleyen ilimlerle, onu (meselâ bir ilaç gibi) bir madde olarak ele alan ilimlerin münasebeti, teferruatıyla gösterilmiştir.

Bu bölüm bizim görüşümüze göre tamam olmayabilir, fakat din ile ilgisi hususunda Gazzâlî tarafından ortaya konulan kıstas noktaî nazarından mütalâa edilecek olursa gayri mantıkî bir tarafı yoktur (32). Şayanı dikkat olan cihet, on ikinci asrın ilk yarısında, daha batıda siyasi meselelerle ilgilenilmeye bile başlanmadığı bir zamanda, onun belli başlı bir bilgi dâhi olarak siyaset ilmini ele alacak bir cesaret ve geniş görüşlülüğe sahip olmasıdır. Siyaseti tam manasile zamanımıza uygun bir anlayışla «devlet işlerini esaslı bir şekilde nizama ko-yan» (33) bir ilim olarak ele alır. Ve sözlerine devam ederek «o peygamberlere vahy edildiği gibi Tanrı'nın kitablarından yahut velî ve azizlerin emirlerinden alınmıştır.» (34) der. Bu belki biraz izahatı içap ettirir. Yukarda işaret ettiğimiz gibi Gazzâlî'nin bütün nazariyesi, geçmişin tecrübesine dayanır ki bunun en yüksek şekli ilham edilmiş ilâhî sözlerden çıkarılan tecrübedir. Bundan başka umut-mamak icap eder ki o günlerde halkın siyasi uyanışına yegâne hızı İslâm Peygamberinin ve haleflerinin yapmış oldukları işlerin öğretilmesi veriyordu. Bu bakımdan Gazzâlî'nin, nazariyesini, daha çok, Tanrı'nın seçkinleri tarafından ev-velce vaz'edilmiş esaslara istinat ettirmesi hayretimizi mucip olmamalıdır (35).

Devlet Fikrinin Tekâmülü

Gazzâlî'nin devletin zarureti hakkındaki izahatı o derece şayanı dikkat ve zamanımıza o kadar uygundur ki burada onu aynen tekrar etmek daha iyi olacaktır. «İnsan o şekilde yaratılmıştır ki yalnız başına yaşayamaz, daima diğerlerine muhtaçtır; kendisi gibi bir insanla beraber olmak ister. Bu arkadaşlığa iki sebepten ihtiyaç vardır. Evvelâ neslin devamı için -ki bu ayrı cinsten bir kimse ile cinsî münasebet olmadığı takdirde gayri mümkündür- sonra, işlerinin, yiyecek ve elbisesinin hazırlanması ve çocuklarının eğitimi ve yetiştirilmesi için, muhtaçtır. Cinsî münasebet neslin doğuşu ile neticelenir ve pek tabii olarak bir kimsenin karısı ve çocukları ile kapalı bir vaziyette kalması mümkün değildir. Zira bu takdirde hayat ona bir yük olacaktır. Bu sebeple işin tabii bir icabı olarak, muayyen bir ticaret veya işle iştigal eden şahıslarla birlikte bulunmak zaruri olacaktır. Sonra bu tüccar veya el işi ile meşgul kimse de tamamiyle müstakil olamaz; meselâ bir çiftçi için de toprağını işlemek yalnız başına mümkün değildir, zira o da, marangoz ve demircilerin işi olan ziraat aletlerine muhtaçtır. Diğer taraftan yiyecek hazırlanması, değirmencilik ve aşçılık işlerini zaruri kılar. Bütün bunlar ispat eder ki insan yalnız başına yaşayamaz, her adımda diğerlerinin yardımına muhtaçtır (36). Sonra bazı âfetlere göğüs germek için evler yapmak lâzımdır. Halkın bir araya gelip müşterek meskenlerinin etrafına duvarlar yaparak dış müdahalecilere karşı korunmaları icap eder. «Bunun manası belde-lerin (37) tesisidir. İnsanlar bir arada yaşadıkları, birbirleriyle münasebetlere gi-

(32) Pollock, *Aynı eser*, fasıl, i., bize ilimlerin bir bölümünü vermiştir ve bu şayanı dikkat bir şekilde Gazzâlî'nin bölümüne uymaktadır.

(33) *Munkiz*, s. 17.

(34) Aynı yer.

(35) Başka bir yerde de zikrettiğimiz gibi (Sherwani, *al-Mâverdi*, p. 7), Hukuk ve Siyaset'in Allah kelâmına istinat etmesi esası Avrupada yüzyıllarca devam etti ve Hollanda'da Salname (Yearbook 34, Hen. VI, 50 (1356 C) de yer aldı, *Jurisprudence*, p. 64: «Kitab-ı Mukaddes, her türlü hukukun esasını kendisinden aldığı müşterek kanundur.»

(36) Bu ve bu paragrafta bulunan diğer özetler, *İhyâ*, III, 6 vd. dan çıkarılmıştır.

(37) Bîlâd, belde'den gelmektedir; Yunancası polis, site yahut Devlet.

riştikleri zaman, kavga ve nizaların zaruri olarak devam edeceği de insan tabiatı icabıdır. Eğer onlar kendi talihlerine bırakılmış olsalar, devamlı münazaa ve harplerle birbirlerini yokedeceklerdir» (38). Bundan başka, iş yapamıyacak kadar ihtiyar veya hastalar olduğundan bunlara da bakmak zarureti vardır. Eğer her şey bu durumda bırakılacak olsa hiç bir kimse diğerinin saadeti için çalışmayacaktır (39). Bu şartlar altında bir takım yeni san'at ve endüstri gelişir. Mesele münakaşa mevzuu olan toprağın yüz ölçümünü bilmek ve şehri müdahalecilerin elinden kurtarmak... silâhlanmaya ve harbe lüzum olup olmadığını tayin etmek için, halkı teşkilâtli ve esaslı bağlar içinde muhafaza için, Fıkıh yahut hukuk ve nihayet münazaa ve nizaları hal için hakem ve hükümet. «Bütün bunlar halkın siyasi oluşumu için lüzumludur ve bunların her biri, muayyen bir bilgi, basiret ve rehberlik kudretine ulaşmış hususî vasıfları olan kimselerin kontrolünü ister... Tabiidir ki onlar işleriyle meşgul buldukları sırada başka bir meşgaleyi tervec etmeyecekler, bütün diğerleri gibi günlük ekmeklerini isteyeceklerdir» (40). Gazzâlî malî nizamlar hususunda da gayet sarîh olarak, mülâyemet ve adaletle toplama işini yapacak bir varidat toplayıcı, varidat'ın miktarını tayin edecek bir müşavir (muhammin), toplanan varidat'ın hesabını tutacak bir Hazinedar ve tasvip edilmiş miktarları sarfedecek bir kâtibe ihtiyac olduğunu ileri sürer. Bütün bu memuriyetlere tayinler yapacak, malî hususlarda adaletle riayet edilip edilmediğini görecek, harp meydanlarına ordular gönderecek, askerlerine paralar dağıtacak ve onları idare edecek komutanlar tayin edecek bir «hükümdar veya Emir» in başta bulunması son derece önemlidir. Bundan başka vatan müdafaası, memurlar, kâtipler, hakimler, ve hazinedarlar tayini ve bunların tahsisatının tespiti gibi yapılması icap eden diğer bazı işler vardır. Bir memleketin nüfusunu, (i) çiftlik sahipleri, çiftçiler ve esnaf, (ii) kılıç kullananlar, (iii) kendilerine kalem efendileri denen ve ikincilere dağıtmak için, birinci sınıftan para alanlar. Bundan sonra Gazzâlî, ekonomik mübadelelerin zamanımıza son derece uygun bazı nazariyelerini ileri sürer, eski mübadele sistemi üzerine kurulmuş bir para sisteminin her bakımdan tercihe şayan olduğunu ispat eder. İç ve dış ticarete eşyanın hareketliliğinin önemine, bimetallism ve trimetallism para sistemlerine temas eder (41).

Bundan ayrı olarak, Gazzâlî, hükümdarlığın tesisi için diğer bir sebep ileri sürer. Ona göre, bir hükümdar veya bir sultan olmaksızın dünyevî işlerin daimî olarak organize edilmesi mümkün değildir. Böyle bir teşkilât olmaksızın sulh ve nizam içinde, ilâhî emirlere göre hareket etmek imkânı yoktur; böyle siyasi bir teşkilât ise İslâm Fıkıh'ının tasvibi manasını taşır. Bermutad halkın kendisine itaat etmesi icap eden bir hükümdar olmazsa, orada, «daimî bir karışıklık olacak, kılıç şakırtıları asla son bulmayacak, kıtlık ve hastalıklar tekerrür edecek, endüstri ve el san'atleri sona erecektir.» Bundan başka tabii olarak insanlar ferdi kanaatlerindeki çeşitliliklere ve zihni tezadlara göre muhtelif rütbe ve

(38) Karşl. İngiliz Hobbes ve Fransız Rousseau'nun ilk devletin şartlarından birj olarak mücadele unsurları hakkındaki nazariyeleri. Her ikisi de Gazzâlî'den asırlarca sonra yazdılar. Aradaki büyük fark, Gazzâlî'nin Toplum Anlaşması'nın hayali nazariyelerini tervec etmemiş olmasıdır.

(39) Bu, Aristo tarafından, Eflâtun'un komünizm nazariyesine karşı kabul edilen delillerden biridir. Bak. *Politics*, Jowett terc. II.

(40) Bu, Hellenistik idealdir. Bağımsız Yunan devletlerinde, hemşerilerin yegâne mesgalesi, Siyaset ve Harb idi. Öteki işler, diğer hür insanlar ve köleler tarafından görülüyordu.

(41) *Ihyâ*, III, 6. v.

derecelere ayrılmış olacaklardır; böylece, işlerin başında bulunacak ve siyasi bünyeyi esaslı bir şekilde teşkilâtlandırılmış olarak kontrolü altında tutacak kuvvetli bir hükümdara son derece ihtiyaç vardır (42).

Devlet fikrinin ortaya konusu hususunda Gazzâlî tarafından ileri sürülen deliller, insanı şaşırtacak derecede zamanımıza uygundur ve işaret etmeğe değer ki, o, beşerin tabiatı hakkındaki Aristotelian doktrini kabulden sonra Patriarkal Nazariyenin (43) kuru yığımları içine düşmek yerine insan cemiyetinin günlük vakıalarını göz önünde tutarak, bu fikri Hakimiyet doktrinine ulaşıncaya kadar bütün tarafları ile geliştirir. Hobbes'un menfilığının aksine olarak Gazzâlî, vakıaların ispatına yarıyan müspet metodu kabul eder. Hobbes, Locke, Rousseau ve diğer bazıları, asla mevcut olmayan muhayyel bir insan'la meşgul olurlarken, onun insan'ı hayatımızın her gününde karşılaştığımız, yaşayan, namuslu ve iş sahibi bir kimsedir. İnsan oğlunun tabiatında mevcut olan istiklâl, Gazzâlî'nin delilinin esasıdır ve bu, bir hükümdarın meydana gelmesinde asıl mihveri, bütün mekanizmanın merkezini teşkil eder. Gazzâlî'den hemen yedi yüz yıla yakın bir zaman sonra ileri sürülmüş olan Austinian Hakimiyet nazariyesi (44), sanıldığı kadar büyük bir ileri adım değildi ve şayet Gazzâlî, Devlet nazariyesini ortaya koymaktan başka hiç bir şey yapmamış olsaydı gene, siyasi tefekkür önderlerinin önünde yer almıya hak kazanmış olurdu (45).

Devlet, Kanun, Anayasa ve Din

Gazzâlî'ye göre beşerî münasebetlerin ferdi ve sosyal olmak üzere iki görünüşü vardır ve insan sosyal bir varlık olarak kabul edildiği zaman (Fıkıh) Hukuk ve Siyaset gibi ilimlere ihtiyaç hasıl olur. Gazzâlî, münazaaların halli için, fertler arasındaki münasebetleri düzene koyan hukuk ile, adaletle idarenin kontrolü için hükümdar ve halk arasındaki farkı hesaplamakta çok dikkatlidir. Eğer insanlar birbirlerine karşı adil olurlarsa kanun ve hukukçuya ihtiyaç kalmıyacaktır. Fakat insanlar, başkalarının hayat haklarını nazarı itibara almaksızın kendi arzuları istikametinde sürüklenmektedirler. Bu durum karşısında beşerî işleri, evlenme ve cinayetleri halleden bir hukuk sistemine müracaata (46) ve cari hukuka göre onların münasebetlerinin hududunu çizecek bir hükümdara ihtiyaç vardır. «Böylece fakih, idare hukukunda bilgin bir kimsedir ve münazaaları tervec eden insanlar arasında bir mutavassıt olarak nasıl hareket edileceğini bilmesi icap eder, bundan başka Anayasa'da iyi bir şekilde yazıldığı gibi, o, hükümdarın hocası ve önemli idarî işlerde müşaviridir (48). Devlet'le din arasındaki kat'i

(42) *İktisad*, s. 106.

(43) Bak. Aristo, *Aynı eser*, I, i ve ii.

(44) Austinian nazariye için bak. Sidgwick, *Element of Politics*, Zeyl A.

(45) Avrupalı yazarlar (unumi olarak belkide doğulu ve batılı siyaset bilimi yazarlarının çoğu) Gazzâlî'nin siyasi tefekküründen habersizdirler. Meselâ bak. A. R. Lord, *The Principles of Politics*, önsöz; burada müellif, siyaset nazariyesinin batı tefekkürünün özel bir mahsulü olduğu. nu iddia edecek kadar ileri gitmektedir.

asıl, IV.

(46) Gazzâlî, *Fatihatu'l-Ulüm*, Aynı yer, Fasıl IV.

(47) Bak. Locke, *Treatise on Civil Government*, kitap II, fasıl VII. Burada Locke, cemiyetin iki esaslı temeli olarak, hayat ve servet'i kabul etmek suretiyle, Gazzâlî'nin fikirlerine çok yaklaşır. Locke, bunları, Gazzâlî'den altı yüz yıldan fazla bir zaman sonra yazdı.

(48) *Fatihatu'l-Ulüm*, fasıl 5. Gazzâlî'nin, Anayasa'nın büyük önemi hakkındaki sarahatine ve onun bizzat hükümdara olan üstünlüğünü açıkca işaret edişine dikkat etmek icap eder.

münasebete işaret eden Gazzâlî'ye göre insan cemiyetinin temeli kabul ettiği din ve onun muhafızı olarak ele aldığı hükümdar, ikiz kız kardeşe benzerler, böylece eğer temel zayıflarsa, bütün bünye çökmüş olacak, ve eğer hükümdar çekilecek olursa, temeli muhafaza edecek kimse bulunmayacaktır (49). Burada basit bir teşbih yapılarak, sosyal bir varlık olan insanın, iki büyük müessesinin birbirlerine karşılıklı bağımlılığı açıklanmış, ve Gazzâlî'nin zamanında tatbik edilen ideale tamamiyle uygun bir muvazene meydana getirilmiştir.

Biyolojik Teşbihler

Gazzâlî'nin zamanımıza uygun noktai nazarlarından biri de, bize, devletin muhtelif unsurlarını, bir canlıın organlarına benzeten Herbert Spencer'i hatırlatır (50). «Arkadaş» diye söze başlayan Gazzâlî, «siteyi, fizikî bir bünye olarak kabul etmek icap eder, meslekler, onun uzuvları, kadı, Arzusu; polis, Öfkesi; kiral, Kalbi; nazır, Akli selim'dir» der. Devlet işlerinin yürütülmesi için, kiral, bütün bu uzuvların, yardımını ister; fakat, kadı manasında olan Arzu, bazı defalar, yanlışlığı ve mübalâğayı tervec eder ve nazır yani Akli selim'in emirleri aleyhine çalışır. Bu Arzu, devlet'te olan her şeyi, varidat'ın toplanması için seferber etmek ister. Polis yani Öfke çok sert ve âdetlerin aksinedir, daima öldürmek, hiç olmazsa, yaralamak ister. Kiral nazırı ile istişare etmek ve aksi kadıları kontrolü altında tutmak itiyadındadır. Kiral yani Kalp, yalnız nazır, Akli selim ile istişare eder, Arzu ve öfkeyi, Akli selim'e tabi kılarak, kontrol eder ve böylece, Devlet iyi bir şekilde idare edilir. Diğer taraftan, Öfke ve Arzu, Akli selim'i gölgelemeye muvaffak olurlarsa, siyasi bünye, tahrip edilecek ve kiral yani Kalp, çok fena bir duruma düşmüş olacaktır» (51). Görülüyor ki, bu benzetmeler, bin yıla yakın bir zaman sonra, Herbert Spencer tarafından kabul edilenlere üstün bir yolda yapılmıştır; zira Herbert Spencer, sadece siyasi bünyeyi, fizikî bünye ile mukayese ederken, Gazzâlî, dinî - ahlâkî bir sihir altında çalışır, mukayeseden ahlâkî neticeler çıkararak, onu mustakâr siyasi bir merkez haline getirir.

Gazzâlî'nin Metodu

Bunun gibi analitik bahisler ve Devlet fikrinin gelişmesi hakkında ileri sürülen fikirler istisna edilecek olursa (52) Gazzâlî, çağdaşlarının çoğu gibi, daha çok tarihî metodu kabul eder. Maverdî ve Nizamü'l-Mülk Tusî gibi, ileri sürdüğü bir noktai nazarı kabul ettirmek için, pek çok tarihî ve an'anevî misaller verir. Fakat Nizamü'l-Mülk'ün aksine olarak hakikati ispat için ekseriya Peygamber, arkadaşları ve haleflerinin an'anelerini tercih eder. Her zaman değilse bile, arasıra kendisine selefi Maverdî'den daha uzak olmalarına rağmen, Yunan, Pers ve Hint tarihlerine müracaat eder. Geçmekte olan günlerin derslerini düşünmekle iktifa etmiyerek, Selçuk sultanını «hükümdarların söylediklerinden haberdar olması, onların yaptıkları üzerinde düşünmesi, tarihleri üzerinde çalışması, adalet ve mürüvvetlerinden örnek alması icap ettiği» hususunda ikaz eder (53).

(49) *Aynı eser*, 44. Hobbes, 17. yüz yıl ortalarında *Leviathan*'ına bir önsöz yazmış ve bir resim koymuştur. Clarendon matbaası tarafından yeniden basılmış olan bu kitaptaki Devlet Ejderi (*Leviathan*) nin bir elinde bir kılıç, öbüründe ise bir haçla bir küre bulunmaktadır.

(50) Herbert Spencer, *Principles of Sociology*, c. I. bölüm 2.

(51) *Kıyma*, Bombay neşri, H. 1317, S. 7.

(52) Bak. Yukarı.

(53) *Tibr.* s. 48.

Adalet

Gazzâlî'nin, hükümdarı ikaz ederken düşündüğü, dünyanın geçiciliğidir. Zira bütün dünyevi takdisler, ölümle son bulacaktır. Bu sebeple Tanrı fikrini ve peygamberlerin emirlerini hatırdan çıkarmamak lâzımdır. Aynı zamanda Gazzâlî, bir insanın başkalarına karşı haksız muamele yapmasının veya zalim olmasının, İlahî emirlere karşı gelmek demek olacağını da kat'i olarak açıklar. Hükümdarların, tab'alarına kendileri, kiral yerine tab'a oldukları taktirde, kendilerine tatbikini istiyebilecekleri muameleyi yapmaları icap ettiğini önemli bir kural olarak ileri sürer (54).

Adalet doktrini Şark siyaset bilginlerinin eserlerinden haklı olarak büyük bir yer işgal eder. Gazzâlî'ye göre hükümdar, yer yüzünde Tanrı'nın gölgesidir, bu sebeple, mazlûmların ilticagâhı ve müracaat yeridir (55). Gazzâlî, hesap gününde, kendilerine İlahî taht'ın himayesi şerefi müsaade edilecek yedişer şahıstan müteşekkil gruplardan birinin bu dünyada adaletle iş görmüş hükümdarlardan meydana getirileceğine dair olan bir rivayet nakleder. Hükümdar ancak eğer adilse, Tanrı'nın vekilidir. Aksi halde Şeytan'ın vekilidir (57) ve bir günlük adalet, yetmiş yıllık devamlı duaya eşittir (58). Gazzâlî, adalet bahsinde hükümdar'ın hatırdan tutması icap eden aşağıdaki on idarî kuralı ileri sürer:

- 1 — Hükümdar'ın her vaziyette, kendisini zihnen, muhalefet eden partilerin yerine koyması icap eder.
- 2 — Adalet için kendisine gelenlerin arzularını yerine getirmelidir.
- 3 — Adalet ancak hükümdarın yiyecek ve giyecek bakımından lüksü tervic etmemesiyle mümkündür.
- 4 — Hükümdar muamelelerinde sert değil mülâyim olmalıdır.
- 5 — Tebasını kanunun tatbikinden memnun etmeğe çalışmalıdır. Fakat,
- 6 — Kanun hilâfına herhangi bir uzlaşmaya teşebbüs etmemelidir.
- 7 — Halkın işlerini kendi evinin işlerini kontrol ediyormuş gibi kontrol etmelidir ve vaziyete göre kudretle, icabında da mülâyemetle muamele yapmalıdır.
- 8 — Mümkün olduğu kadar bilgin toplamaya çalışmalı, ve eser, vermeleri için onları cesaretlendirmelidir.
- 9 — Hizmetçi, kadı ve diğer memurların, vazifelerini, asaletle ve iyi bir şekilde temsil etmelerine dikkat etmelidir.
- 10 — Boş bir gurur hissine yenilmiş olmamalıdır (59).

Gazzâlî, Halife Ömer b. Abdi-l-Aziz'in, Kurtubalı Muhammed b. Ka'bdan, adaletin izahını rica etmesine dikkati çeker; bu bilgine göre hakikî adalet, küçüklere bir baba, büyüklere bir oğulun yapabileceği gibi, eşit durumda olan birisine de kardeş gibi muamele yapmayı icap ettirir, ancak yanlış yapılan bir işi cezalandırmak ve bunu yapacak kudrette olmak lâzımdır (60). Gazzâlî en iyi kadı, karar-

(54) Aynı eser, başlangıç, «hükümdarların vazifeleri», vazife 2.

(55) *Sırr.*, deneme I.

(56) *Tibr.*, s. 10.

(57) *Kimya*, Unsur II, madde 10.

(58) *Tibr.*, s. 10. Fakat bak. *Kimya*, aynı yer, burada işaret edilen duanın esası, devamı almış yıldır.

(59) Bunlar ve çok faydalı diğer prensipler, idare san'atı, teb'anın ihtimamı ve emsali meselelere hasredilen bir fasılda toplanmıştır. *Kimya*, Uns. II, 10.

(60) Aynı yer.

larında şahsî arzular yahut herhangi bir yakınlık temayülü, korku veya ümit gibi şeyler, dolayısıyla önceden verilmiş hükümler bulunmayan fakat huzuruna çıkan herkese karşı bitaraf bir hareket tarzı takip edebilendir, diyen Halife Ali'den de iktibaslar yapar (61). Gazzâlî'yi bütün hareket ve sözlerinde hükümdarın mutlak bitarafılığı hususunda ısrar ettiren işte bu mükemmel adalet hissidir. Büyük veya küçük her şeye, yüksek veya âdi, asil veya aşağı tabakadan herkeşe eşit nazarla bakmalıdır ve kanunsuzluğa şiddetle mani olmalıdır (62). Gazzâlî Sasani veziri Buzurchimihir'e sorulan bir sual üzerine de nazarı dikkati çeker; vezire hükümdarların hangisi en büyüktür diye bir sual sorulmuş ve en büyük hükümdarın iyiye itimat eden ve fasidlere zulüm yapan olduğu cevabı alınmıştır. Gazzâlî aynı zamanda Büyük İskenderin hikâyesini zikreder. Büyük İskender bilginlere talihinin nasıl daha iyi olabileceğini sormuş, onlar da haksız sevgiler ve önceden verilmiş hükümlerden kaçınması, danışma heyeti toplamaksızın acele kararlara varmaması ve başkaları hakkında hüküm verirken bütün şahsî meyil ve nefretlerini bir tarafa bırakması icabedeceği cevabını almıştı (63).

İcra Kuvvetinin İş ve Vazifeleri

Bu konu, bizi, hükümdar yahut Emir'in şahsında temerküz eden idarenin icraî kolunun iş ve vazifelerine getiriyor. Gazzâlî *Tibru'l-Mesbûk* adlı kitabını, onu dikkatle mütalâa etmesi icabeden hükümdarlara tahsis etmiştir. İdeal bir hükümdarın lüzumlu vasıflarını izah eden Gazzâlî onun, zekâ, bilgi, anlayış, eşyayı tanıma, mertlik, teb'asına karşı sevgi, diplomatik kabiliyet, önceden görüş, kuvvetli bir isteme kudretine malik olması icap ettiğini ileri sürer. Ona göre, hükümdar, aynı zamanda, günün olaylarına, ve gelip geçmiş hükümdarların tarihine iyice vakıf olmalı, kadı, kâtip, genel vali ve diğer memurlarının iyi iş yapıp yapmadıklarını daima gözden geçirmelidir. İşte bir hükümdarı, ona göre, yer yüzünde Tanrının gölgesi yapacak başlıca vasıflar bunlardır (64). Gazzâlî, bir bilginin vaktile, büyük halife Harunu'r-Reşid'e, Ebubekir'in hakikatçılığından, Ömer'in, haklı ve haksız arasındaki fark isteginden, Osman'ın tevazu ve lütundan, Ali'nin bilgi ve adaletinden örnek alması icap ettiğini söylediğini de, hatırlatır (65). Bu arada kendisi, sığırmı yemliyen, devesini bağliyan, evini temizliyen, keçisini sağan, ayakkaşısını diken, elbisesini yamıyan, hizmetçi ile yemek yiyen, ihtiyaç duyduğunda hububatını eken ve çarşı işlerini kendisi gören, İslâm Peygamberinin durumunu açıklar. (66).

Hükümdar'ın Günlük Faaliyeti

Gazzâlî, idare hususunda hükümdarı başarıya götüren günlük hareket tarzına da temas ederek, onun yiyecek ve içeceği, hususi saatleri ve kendisi için lüzumlu saydığı çalışmalar hakkında geniş bilgi verir. Sabah duasından sonra

(61) *Tibr*, s. 14.

(62) *Aynî eser*, s. 4.

(63) *Aynî eser*, s. 60.

(64) *Aynî eser*, s. 53.

(65) *Tibr*, s. 15.

(66) *Kimya*, Unsur. IV. madde 2, Ebu Said Hudri tarafından ele alınmış bir rivayeti naklediyor.

hükümdar, tab'asına yapılan haksızlıkları araştırmak için dışarı çıkar. Sonra sarayda oturması ve yapılması mümkün şikâyetler hakkında, ilk elden bilgi almak maksadı ile, herkesin, kendisi ile temasına müsaade etmesi icap eder. Bilgi, zekâ, ve tecrübe bakımından kendisinden üstün olanlara danışmalıdır ve yabancı elçilerle bizzat kendisi görüşmelidir. Hükümdar, diplomasi ve siyasette iyi yetişmiş olmalı, ve sadece çekingenlik veya düşmanlardan korku yüzünden onlarla barışa yanaşmamalıdır (67). Hükümdarı içki, oyun ve av hususunda ifrata gitmemesi için ikaz eden Gazzâlî'ye göre, en iyi hayat sistemi şu vecizede ifade edilmiştir: «İş zamanında iş, oyun zamanında oyun.» Ona göre eski iyi hükümdarlar, zamanlarını dört kısma ayırmayı itiyad edinmişlerdir. Bunlar da ilk olarak dua, sonra devlet işleri, adalet ve ülkenin işleri için bilginlere danışma, üçüncü olarak yemek ve istirahat, son olarak da eğlence ve avdan ibarettir (68). Gazzâlî'ye göre, bilhassa işaret edilmeğe değer ki, hükümdar, gözde kadınlar tarafından yapılan tekliflere aldırılmamalıdır. Bu hususta, o yüksek makama seçildiği zaman, devlet işlerinde tesiri altında kalmak korkusu ile sevgili karısını boşıyan Halife Ömer misalini de nakleder. (69). Diğer bir yerde, hükümdarı, himaye sistemine karşı ikaz eder (70). Bununla beraber ancak şu hallerde tavsiyeye müsaade olunabilir: Tavsiye edilen şahıs hakkında memura mübalâğalı olarak hiç bir şey anlatılmadığı, yalan söylenmediği, tavsiyenin, haksız yere yapılmadığı, ve tavsiye edilen şahıs, bu memurun yapmış olduğu her hangi bir yanlış hareketten dolayı, lûtfu kaybetmek korkusu ile onu ikazdan vazgeçmediği zaman (71). Gazzâlî tarafından ortaya konulan bu yüksek idealde, zamanımız idarelerine felâket getiren himaye sistemlerini iyi bir şekilde kıyışhyabilir, bu prensipler takip edilseydi, hayatın örnek bir halde yükselebilmiş olacağını tahmin edebiliriz.

Gelir Kaynakları

Gazzâlî'nin meşru bir şekilde alınan vergi hususunda gayet sarıh fikirleri vardır: Kanunla tayin edilen miktarın dışında toplanan verginin tamamıyla nisab dışı olduğunu ileri sürmekte ve hatta müslüman ileri gelenlerinden alınan öşür (haraç) ve zekât ve nakdî ceza gibi alelâde kaynakları bile gayri meşru kabul etmektedir. Hükümdarın hazinesinden tahsisat alan namuslu bir insanın kendisine ödenen paranın, gayri meşru kaynaklardan gelmediği hususuna dikkat etmesi gerekir. Böyle bir kaynaktan gelmesi halinde mal ve mülkü meşru sayılmaz (72). Bu bize o zamanın bütçesi hakkında bir fikir veriyor. Anlaşılan gelir çeşitli müstakil bölümlere ayrılıyor, masraflar da bu bölümlere göre tanzim ediliyordu ve bazı haller müstesna, kanun hududunu da aşmamaya gayret sarfediliyordu.

(67) *Surr.*, Denemeler, II ve III.

(68) *Tibr.* s. 58.

(69) *Kimya*, uns. II. madde 4.

(70) *Tibr.* İdare prensipleri, Pr. X.

(71) *Kimya*, uns. II, madde 4. Bu konuda bizzat Gazzâlî bir örnek vaziyetindedir. Onun hükümdar huzurundaki konuşması için bak. *Mekâtibat*, s. 9 v.d., burada hükümdarı, Tus ahalisinin durumu hakkında ikaz etmektedir.

(72) Aynı yer .

İdeal bir Hükümdar'ın Sadeliği

Tabiidir ki hükümdarın tasarrufunda bulunan muayyen gelirle bahsedilen bu umumî hizmetlerle birlikte, müreffeh ve lüks bir hayat yaşamak mümkün olmayacaktır. Bu sebeple durumun mahiyeti icabı olarak Gazzâlî, hükümdarın mümkün mertebe sade itiyadlara sahip olması icap ettiğini ileri sürer. Bu hususta o meşhur Bedir gününde Peygamber'in Tanrı tarafından ikaz edilmesini bir misal olarak verir. O zaman Peygamber arkadaşları güneş altında olduğu halde kendisi gölgede duruyordu. Gazzâlî, bu örneği alarak kendi hükümdarını ikaz eder ve onun kendisini sadece çokluğun bir parçası olarak düşünmesi ve teb'asına kardeşce bir hisle muamele yapması icap ettiğini söyler (73). Gene Peygamber'den, teb'asına yumuşak ve müşfik olan hükümdarlara karşı Tanrı'nın yumuşak ve müşfik olacağını nakleder (74). Gazzâlî'nin, âdalet, müsavat ve sadelik hususunda örnek olarak kabul ettiklerinden birisi de Emevî hükümdarı Ömer b. Abdi'l-Aziz'dir. Ömer b. Abdi'l-Aziz, kızlarına bayram elbisesi almak için, devlet hazinesinden para çekmek istemiyerek, gelecek ay maaşını istemiş, fakat Maliye Nazırı tarafından, kendisine, maaşını çekmek istediği ay sonuna kadar yaşıyacağı kat'i olarak bilinmediği hatırlatılmıştı (75). Gazzâlî devamla işleri hakkında bilginlerden nasihat alan bir çok iyi hükümdarlardan örnekler zikreder: Meselâ Ata b. Ebi Ribâh, tahtta Halife Abdu'l-Melik b. Mervan'ın yanında oturur ve halife, ondan öğüt vermesini tavsiyelerde bulunmasını isterdi. Gazzâlî'ye göre, hükümdar, Tanrı'dan korkacak, O'nun kullarına hizmet edecek, Muhacirin ve Ensar (76)'ın ahfadına büyük bir dikkatle muamele edecek, hudut boylarında oturanlara karşı yumuşak davranacak, şikâyet için sarayının kapılarına kadar gelenleri kabul edecek, onlara daima açık bulunduracaktır. Halife, bütün bunları sabırla dinlemeli, bu prensiplere göre, hareket etmeli çalışmalıdır. Gazzâlî'nin büyüklüğünü göstermek için, şu olayı zikretmek kâfidir: Halife, bir gün ona, kendisi için ne istediğini sormuş, o da, hiç bir Tanrı kulundan bir isteği olmadığı cevabını vermiştir. Bu ve Haccac b. Yusuf, Harunu'r-Reşid, Mu'tedid bi'l-lâh ve başka hükümdarların tarihlerinden alınan diğer fıkralar, bize, hükümdarların ilim bakımından yetişmiş olmaları, ve hükümdarla idare edilen arasındaki müsavat anlayışının ideal durumu hakkında bilgi vermektedirler (77). Bu yüksek ideallere rağmen, Gazzâlî haklı olarak İslâmın ilk günlerinden bu tarafa, zamanın değiştiğini kabul eder, namuslu işin yanında, halk üzerinde psikolojik bir tesir icra etmesi istenilen muayyen bir prestij, memlekette kanun ve nizamı -ki bu devlet idaresinin ilk şartıdır- muhafaza gibi başka şeylerin de gerekli olduğu ve hükümdarın, devlet işlerinin noksan kalmasını mucip olacak şeyleri yapmaktan çekinmesi icap ettiği mütalâasında bulunur (78).

(73) *Tibr*, Prensip V.

(74) *Aynı eser*, Prensip VIII.

(75) *Tibr*, s. 49.

(76) Muhacirin, Kureyşler'in takibatına maruz kalmış ve Peygamberle birlikte Mekke'den ayrılmış bulunanlar, Ensar ise, onu Yesrib (Medine) e kabul ederek, yardımcıları olanlardır.

(77) *İhya*, II, 9, IV.

(78) Aynı yer. «Şerefli unsurlar» vasıtası ile prestijin önemi için bak. Bagehot, *English Constitution*, fasıl I.

Kölelik

İslâmî ideal'in esası, bütün insanların kanun nazarında eşit olmasına dayanır. Belki de bu hakikat üzerinde duran Gazzâlî, hükümdarına, halka bu şekilde muamele yaptığı zaman, onların, kanun nizamı ile uyuşabileceklerini, söyler ve en iyi müslümanların birbirlerine, karşılıklı sevgi ve hürmet besleyenler; en fenaların da karşılıklı muamelelerinde iğbirar bulunanlar olduğuna dair meşhur hadisi hatırlatır (79). İşte İslâm'da kölelik sisteminin esası budur. Gazzâlî, aynı zamanda, efendilerin, köleleri besliyecekleri, kendileri gibi giydirecekleri, ve onları kullanmıyorlarsa, Tanrı'nın bu kullarını ebedî bir intizar içinde bırakmıyarak, hemen azad edeceklerine dair olan diğer bir hadisi nakleder. Ve daima, bu halin, Tanrı'nın arzusu olduğunu, O'nun efendileri köle, ve köleleri de bu günkü sahiplerinin efendisi yapabileceğini, hatırlatmak lâzımdır. Gazzâlî, kölelerin, yiyecek ve giyecekte mahrum edilmemesini ve onların asla hakir görülmemesini ister. Eğer onlar, her hangi yanlış bir hareket yaparlarsa, efendiye, kendisinin Tanrı'nın emirlerinin aksine olarak pek çok günah işlediğini hatırlatmak lâzımdır (80).

Gizli Hizmet Teşkilâtı

İdeal hükümdar, devletin, gizli işlerine büyük bir önem vermelidir. Gazzâlî'nin işaret ettiğine göre, emrinde gizli hizmet adamları olmıyan ve memleket ahvali hakkında daimî olarak haberler almıyan bir hükümdar, ruhsuz bir vücuda benzer (81). Bununla beraber, o, devlet ve aile sırları meselesinde muayyen sınırlar çizer; bu konuda, bir adamın duvarından atılarak casusluk yapmak isteyen Halife Ömer'e, ev sahibinin, böyle yapmakla Kur'an'ın buyruklarına karşı gelmiş olduğunu söylediğini nakleder. Zira Kur'an, (i) başkalarının sırları ile ilgilenmemeyi (82), (ii) başka bir kimsenin evine ön kapıdan girmeyi (83), (iii) her hangi bir eve, ancak sahibi ile konuştuğundan ve ona selâm ve hürmetlerini sunduktan sonra girmeyi emretmektedir. (84). Bu gün tamamiyle malûmdur ki, her hükümetin, görünmez iç ve dış tehlikelere karşı, kendisini koruyacak bir gizli hizmet teşkilâtı vardır. Gençliğinde büyük bir nazırın muhitinde yaşamış olan Gazzâlî, bu gizli hizmet müessesine lâyık olduğu önemi vermiş ve fakat bazı kuyudat ve tahdidat koymuştur ki zamanımız hükümetlerinin bunları benimsemesi faydalı olur (85).

Gazzâlî ve Demokrasi

Burada Gazzâlî'nin tatbikî siyaset anlayışından biraz ayrılmak icap edecektir. Hatırdan çıkarmamamız icap eder ki, siyasî teşkilâtlanma hakkında Gazzâlî'nin görüşü, zamanımız demokratik görüşünden farklıdır. Demokrasi, bütün müterafik neticeleri ile birlikte, bir kontrol ve muvazene sistemini, ve hükümdar selâhiye-

(79) *Tibr*, Prensip IX.

(80) *Kimya*, uns. II, mad. 5.

(81) *Sırr.*, Deneme 5, memleketin teşkilâtlanması hakkında.

(82) *Kur'an*, LXIX, 12.

(83) *Aynı eser*, II, 189.

(84) *Aynı eser* XXIV, 27.

(85) *İhya*, II, 9, il.

tinin teşrii otorite tarafından hudutlandırılmış olmasını icap ettirir. Teşrii otoritenin, fiilen, seçilmiş mümessiller eline geçinceye kadar icra kudreti üzerinde daima fazlaşan bir hakimiyeti vardır. İslâm'da hakiki manada hükümdarlık yoktur, fakat Gazzâlî'nin zamanında bu ideal, yerini, bir zamanların kudreti İslâm İmparatorluğunun muhtelif yerlerinde gelişen bir çok sülâlelere terketmişti. Gazzâlî'nin yaptığı iş, bu iki fikri bir araya getirmek suretiyle hükümdarlığın İslâmî müsavat idealine nasıl uydurulabileceği ve Şeriatın emirleri ile nasıl hudutlanabileceği hususunda neticelere varmış olmasıdır. Gazzâlî, peygamber ve halefleri tarafından ortaya konmuş ideali esas alarak hükümdarlığı, demokratik bir emirlik vaziyetine getirir. Bu iki müessesenin ayrı kutuplar olmaları dolayısıyla meselenin son derece güç olduğu malumdur. Ancak Gazzâlî, bupnun farkındadır. İdealin, İslâm dünyasının değişen şartlarının ışığı altında tatbik imkânı olmadığını bilmekte, fakat, şerefli bir insan olarak, onu esas alacak bir teşebbüs yapılabileceği mülâhazasıyla noktai nazarını korkusuzca ifade etmiş bulunmaktadır.

Her ne kadar, zahiren onun ideali ile zamanımızın demokratik fikirleri arasında büyük bir ayrılık göze çarpıyorsa da, meseleye biraz daha nüfuz edildiği zaman, ikisi arasındaki ayrılığın görüldüğü kadar büyük olmadığı anlaşılır. Zira her iki vaziyette de üstün tutulan ister beşerî, ister ilâhî olsun Kanun'dur. Bununla beraber her iki sistem de Büyük Harbin sonunda meydana çıkan zamanımız diktatörlüklerinden ayırdılar. Bu diktatörlüklerde diktatörün kudretinin mutlak surette hududu yoktur. O, kudretini tahdit edecek her hangi meşru bir hudut, bir kontrol, yahut muvazene tanımaksızın ve bir danışma hey'eti lüzumunu kabul etmeksizin, serbest hareket eder. Kendisini, bütün kanun ve müesseselerin, bizzat kendisi tarafından kurulmuş, kendi temayüllerine uygun olarak karışıklığı sona erdirecek beşerî nizamın, üstünde sayar.

Danışma Hey'eti (Konsey)

Anlaşıyor ki demokrasi ve diktatörlük sistemleri arasındaki fark, danışma hey'eti için duyulan ihtiyaca dayanmaktadır. Gazzâlî, bunu başarılı bir hükümdarlık için bir zaruret olarak ileri sürer. Danışma Hey'eti için duyulan ihtiyaç, siyasete hasrettiği bütün fasıllar ve kitaplarında belirtilmiştir. Ona göre hükümdar, idarenin her hangi bir sahasında bilg'in ve uzman olan kimselerin mütalâalarına müracaat etmelidir (86). Bu husus, *Tibrul-Mesbuk*'da büyük bir katiyetle izah edilerek, adaletten sonra idarenin ikinci esasının bir danışma hey'eti için duyulan ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Daha önce zikredildiği gibi, bilginlerin fikrine müracaat eden hükümdar, iyi bir hükümdar olarak nazarı itibara alınabilir, çünkü bilginler, müstakil olarak hareket etmeyi öğrenmişlerdir, ne kralların elini öper, ne de, bir hükümdarın dindarlığı veya iyi işleri dolayısıyla hürmet kazanmış olması hali müstesna, onun önünde boyun eğerler (87). Gazzâlî, başka bir yerde, aynı hakikate bir misal olmak üzere İmam Sufyan-i Sevri'den nakiller yapar (88) ve peygamberin, Kur'anda tenbih edilmiş olan Tanrının muayyen emirlerine uygun olarak, arkadaşlarının tavsiyelerine müracaat adetinde olduğunu ifade eder (89).

(86) *Tibr*, İdare Prensipleri, prensip I.

(87) *Kimya*, uns. II, Madde I.

(88) *Aynı eser*, s. 71.

(89) *Aynı eser*, fasıl 2.

Eyalet İdaresi

Gazzâlî'nin eyalet valilerinin vazife ve faaliyetleri hakkında gayet açık düşünceleri vardır. Bu arada Halife Ömer tarafından valilerinden Ebu Musa el-Eş'ari'ye gönderilmiş olan talimat mektubundan bahseder. Bu mektupta halife, en iyi valinin idaresi altında bulunan insanlara iyilik yapan; en fenasının ise, onlara sert muamele eden olduğunu ifade etmektedir. Hiç bir vali öfke ve arzusuna mağlûp olarak emirler vermemelidir (90). Gazzâlî, Sasanî İmparatoru Erdeşir'e atfedilen şu hikâyeye de nazarı dikkati çeker. Erdeşir'e göre eğer bir hükümdar, belli başlı memurlarını ıslah edemez ve onları fena işler yapmaktan menedemezse, onun halkı herhangi bir yolda ıslah edebileceği, beklenebilir. Gazzâlî eyalet işlerinin idaresinin memleket asillerine verilmesini ister, böylece, memleket müdafaasının olduğu kadar, her kalede bulunan yiyecek ve suyun da sıkı bir kontrolü mümkün olacaktır; kale komutanlarının, idareleri altında bulunan askerlere, iyi ve müşfik davranmaları icap eder. Onlar, en küçük şeyleri bile tetkik etmeli ve değerini vermelidirler.

Ve lâ tahkirenne emren sagîren fe-rubbema Temutu'l-afâi min sumumi'l - akârib (91).

Vali ve kale komutanları kendilerini muvakkat olarak cinnete ve sayısız kötü neticelere sürükliyen her hangi bir içkiyi kullanmaktan mutlak surette sakınmalıdırlar (92).

Vezirlik

Gazzâlî idare teşkilâtı ile ilgilendiği kadar haklı olarak namuslu bir vezire olan ihtiyaç meselesine de büyük bir önem verir ve *Tibr*'de bütün bir bölümü bu konuya tahsis eder (93). İyi bir vezire sahipse, sultanın değeri artar ve şöhreti yayılır; zira sadık bir vezir hükümdarın sırlarının koruyucusu ve kendisile diğer memurları arasında başlıca mutavassıttır. Diğer taraftan hükümdarlar, vezirlere hürmet etmeğe mecburdurlar, zira (o zaman kabul edilen ideal bu idi) onlar hükümdarların hatalarını düzeltirler. İran hükümdarı Erdeşir'in her ne zaman olursa olsun iş yapabilecek durumda olan şahısları dört guruba ayırdığı söylenir ki bunlar da bilgin bir sekreter, namuslu bir nazır, müşfik bir mabeynci ve iyi bir müşavirdir.

Netice

Siyasî düşüncesine kısaca temas ettiğimiz bu büyük bilgin, kendisinden önce gelen bilginlerin bir kısmından üstündür. Zira o hamisi Nimazu'l-Mülk'ün sarayına devam ettiği sırada memlekette siyaset makinesinin çalışmasına uygun olarak mükemmel bir şekilde yetişmiş ve siyaset meselesi üzerinde sıkı bir çalışma yapmıştır. Talii müreffeh bir hayattan ayrılmak, eserlerinin çoğunu Suriye, Arabistan yahut anayurdundan uzak herhangi bir başka yerde tam bir tarafsızlıkla

(90) *Aynı eser*, Prencip III.

(91) «Küçük bir şeyi küçümsemeyiniz, zira, çok defa engerek yılanları akreplerin zehiri ile öürler.

(92) *Sırr.*, Deneme, 6.

(93) *Faşıl II*.

yazmak şeklinde tecelli etmiştir. Mübahasesinde, el-Maverdi'ye kıyas bakımından olduğu kadar, tahlil bakımından da üstündür. Halbuki *Kâbusname* müellefinin eserleri hükümdarı için eşsiz bir şahanelik ve güzellikle yazılmıştır. Aynı zamanda Gazzâlî, tahlillerinde Selçuklu vezirinden daha fazla müstakil ve daha fazla bi-
 taraf olan bizzat Nizamü'l-Mülk'den de üstündür. Bir siyasî nazariyeler tarihi tetkikçisi, Roma tefekkürünün tereddisi ve hıristiyanlık devrinin başlangıcı arasında tahminen XIII üncü asra gelinceye kadar mevcut olan büyük boşluğa müstağni kalamaz. Bu devirde tefekkür bir ruhsuzluk ve yarı ilmilik arzietmekte, halk ise atıl ve zevk u safa peşindedir. Eğer bu suni boşluk Maverdi, Nizamü'l-Mülk ve Gazzâlî gibi hikmet devleriyle doldurulursa malûmatımız daha fazla zenginleşecek, düşünce zincirleri daha devamlı olacaktır. Hatta Şark tefekküründe bile Gazzâlî'nin yeri muayyendir. Başka bir yerde de söylendiği gibi (94) yollar ayrılmış ve halk, ilham için putperest doğu istikametinde bakmağa başlamıştı. İşte Gazzâlî'nin büyüklüğü, onlar tam manasile tayin edilmemesine rağmen, parlak İslâmî renkler yanında, son defa olmak üzere, bir defa daha pagan renklere yer vermek suretile, arzu edilen terkibi başarılı bir şekilde meydana getirebilmiş olmasıdır.

(94) Sherwani, *The Political Thought of el-Mâverdi*, etc., s. 23.